

ՄԻՔԱՅԵԼ Ս. ԲԱԴԱԼՅԱՆ

«Էրեբունի» ՊՀԱԹ, պ.գ.թ.

«ՊԱՏՄՈՒՄ ԵՆ ՕՂԵՐԸ» ... ԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԶԱՓՈՐՈՇԻՉ*

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհի, Ուրարտու, Ասորեստան, Նաիրի, ավար, սեպագիր, Վերին Անձավ, օղեր:

Ք.ա. 9-րդ դարի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ուրարտական պետությունն ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո վերածվելու էր կայսրության՝ դառնալով Հին Մերձավոր Արևելքի հզորագույն խաղաղողներից մեկը:

Ինչպե՞ս և ինչու՞ ստեղծվեց Ուրարտուն (Բիայնա, Արարատյան թագավորություն) և այնուհետև ուրարտական կայսրությունը¹: Ի՞նչն է նույնականացվում «ուրարտական»-ի հետ և որո՞նք են այն բնորոշող չափորոշիչները:

«Հոդվածը պատրաստվել է «Էրեբունի» ՊՀԱԹ-ին ՀՀ ԿԳՄՍ Գիտության կոմիտեի կողմից տրամադրած ««Ուրարտագիտական հետազոտությունների սեկտոր» խորագրով ենթակառուցվածքի պահպանման և զարգացման դրամաշնորհային գիտական ծրագրի շրջանակներում:

Հոդվածի պատրաստման ընթացքում ցուցաբերած խորհուրդների, քննարկումների և աջակցության համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Վ. Սարգսյանին: Ցուցաբերած տեխնիկական աջակցության համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Հ. Դանիելյանին, Ե. Վասիլյանին և Ա. Թորոսյանին:

¹ Ուրարտական կայսրության վերաբերյալ տե՛ս օրինակ Zimansky P., Urartu as Empire: Cultural Integration in the kingdom of Van, Biainili-Urartu: The

Այս հարցերին որոշակիորեն տրվել և հետազայում էլ տրվելու են պատասխաններ²: Այս համատեքստում, նույնիսկ, իրար խիստ հակասող տեսակետներ կարող են շատ մոտ լինել ճշմարտությանը: Սույն հոդվածը փորձ է անդրադառնալու վերը նշված հարցադրումներին: Այս առումով, մեզ համար խիստ կարևոր են դրանց առնչվող մոտեցումները: Մենք հակված ենք կարծելու, որ ուրարտական տերության ստեղծման պատճառներն ու հանգամանքները որոշակիորեն հասկանալու համար կարևոր են ճիշտ հաջորդականություն ունեցող կապակցված հարցադրումներն ու մոտեցումները: Այս առումով, չափազանց մեծ նշանակություն ունի կոնտեքստը:

Սույն հոդվածում փորձել ենք ներկայիս Վանից 11 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Վերին Անձավ ուրարտական ամրոցից հայտնաբերված նվիրատվական արձանագիր օղերից բաղկացած շղթաների (տե՛ս ստորև) կոնտեքստի օրինակով ցույց տալ բիայնական պետության կայսրություն դառնալու մի քանի առանցքային հանգամանքներ:

Մեր կարծիքով, ուրարտական կայսրության ստեղծումը պետք է դիտարկել Հայկական լեռնաշխարհում ուշ բրոնզավաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջաններում տեղի ունեցող սոցիալական, քաղաքական, ինչպես նաև մշակութային զար-

---

Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007, S.Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky(eds.), Acta Iranica 51, Leuven, 2012, էջ 101-110:

² Տե՛ս օրինակ **Zimansky P.**, Urartian Material Culture As State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, The American Schools of Oriental Research, 299/300, 1995, էջ 103–115, **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.**, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա XI–VI դարերում, Երևան, 2016, էջ 3–7:

գացումների համատեքստում: Հատկապես. Վաղ երկաթի դարում (Ք.ա. 12–9-րդ դդ.) Հայկական լեռնաշխարհում նկատելի են մշակութային միասնականությունն ու հասարակության ռազմականացումը³:

Հնագետ Ա. Բոբոխյանը բավական համոզիչ վերլուծությունների հիման վրա մատնանշել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում կարելի է առանձնացնել երեք հիմնական պատմամշակութային գոտիներ: 1. Արևմտյան, որը ներառել է Վերին Եփրատի ավազանը (պատմական Ծոփք նահանգը և Փոքր Հայքը) և, որին բնորոշ են եղել աշխույժ առնչություններ կենտրոնական Փոքր Ասիայի և Սիրիայի հետ: 2. Հարավային, որը ներառել է Վանա լճից հարավ ընկած շրջանները (Աղծնիք և Կորդուք նահանգներ) և որին բնորոշ են եղել պատմամշակութային կապեր հյուսիսային Սիրիայի և Միջագետքի ուղղությամբ: 3. Կենտրոնական-հյուսիսարևելյան՝ մի քանի ենթագոտիներով (Այրարատ, Բարձր Հայք, Մուկք, Տուրուբերան, Տայք, Սյունիք, Ուտիք, Գուգարք, Փայտակարան, Պարսկահայք և Վասպուրական նահանգներ), որոնց առավել բնորոշ է եղել փոխառնչությունների ու կապերի կովկասյան ուղղությունը⁴:

Վաղ երկաթի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհի հատկապես արևմտյան և հարավային գոտիները պարբերա-

³ Տե՛ս **Բոբոխյան Ա.**, Վասպուրականը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան մշակութային զարգացումների համակարգում, Հայաստանի մայրաքաղաքները. Գիրք I, ՎԱՄ, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7–9 հոկտեմբեր 2010 թ.) նյութերի ժողովածու (այսուհետև՝ Վան I), Երևան, 2013, էջ 31:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34–35:

բար ենթարկվում էին ասորեստանյան տերության արշավանքներին⁵: Այս երկու գոտիները և, ամենայն հավանականությամբ, Վան և Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածքները կարելի է որոշակիորեն նույնացնել ասորեստանյան աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող Նաիրի երկրների աշխարհագրական տարածքի հետ⁶:

Ասորեստանյան տարբեր գահակալներ հիշատակում են Նաիրի երկրների արքաների դեմ տարած հաղթանակների մասին⁷:

Ասորեստանյան ագրեսիան, անկասկած, պետք է լիներ Նաիրի երկրների և նրանց արքաների միավորման կարևորագույն պատճառներից մեկը: Սակայն, մյուս կողմից Նաիրյան ցեղերին միավորել են նաև այլ ընդհանրություններ: Դրանք կարող էին լինել ոչ միայն քաղաքական կամ մասամբ էթնիկական, այլ նաև՝ սոցիալական և մշակութային:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական-հյուսիս-արևելյան գոտու առնվազն մեծ մասը (պատմական Հայաստանի Այրարատ, Գուգարք, Սյունիք, մասամբ, Արցախ նահանգներ), ամենայն հավանականությամբ, զերծ է մնացել ասորեստանյան ծավալապաշտական նվաճումներից: Այս տարածքը

⁵ Այդ մասին տե՛ս օրինակ **Арутюнян Н.В.**, Биайнили-Урарту, Санкт-Петербург, 2006, էջ 13–108:

⁶ Տե՛ս **Գրեկյան Ե.**, Տուշպա քաղաքը և քիայնական (ուրարտական) պետության կազմավորման որոշ հարցեր, Վան I, էջ 56, 11. Քարտեզ:

⁷ Տե՛ս օրինակ **Salvini M.**, Nairi, Na'iri, Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, 9-1/2., Berlin, 1998, էջ 87–91:

կարելի է նույնացնել հետազայում ուրարտական աղբյուրներում հիշատակվող Էթիունի համադաշնության հետ⁸:

Նաիրյան գոյրին

Ուրարտական պետության մեզ հայտնի ամենավաղ արձանագրությունը, ըստ երևույթին, թողնվել է Սարդուրի I-ի (մոտ Ք.ա. 840-830-ական թթ.) կողմից: Վերջինս է կառուցել Վանա ժայռի ստորոտին տեղակայված շինությունը և՛ դրա պատերին աստուրերեն լեզվով թողել վեց նույնիմաստ արձանագրություններ⁹: Դրանցում ներկայացված է Սարդուրիի տիտղոսաշարը, որտեղ նա անվանվում է «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, Նաիրի երկրների արքա, ով չունի հավասարը, զարմանալի հովիվ, ով չի վախենում մարտից, արքա, ով հնազանդեցնում է անհնազանդներին»¹⁰: Արձանագրությունների վերջում Լուֆիպրիի որդի Սարդուրին տեղեկացնում է վերը հիշված շինությունը Ալնիունու երկրից բերված քարերով կառուցելու մասին¹¹:

Սարդուրի I-ի վերը նշված արձանագրությունները խիստ կարևոր նշանակություն են ունեցել: Դրանք փաստում են, որ ուրարտական նորաստեղծ պետության միապետը փոխ էր առել ասորեստանյան սեպագիր համակարգն ու լեզուն: Այս պարագայում գրային համակարգի կիրառումը լեռնաշխար-

⁸ Էթիունիի տարածքի մասին տե՛ս օրինակ Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, էջ 262–263:

⁹ St'u Salvini M., Corpus Dei Testi Urartei, vol. I, Le Inscrizioni su Pietra e Roccia, Documenta Asiana VIII/I(այսուհետև՝ CTU), Roma, 2008, A 1A–1F:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ St'u նույն տեղում:

հում նոր չափորոշիչներ ունեցող տերության հեռանկարներ էր բացելու:

Սարգուրի I-ից հետո մեզ հայտնի հաջորդ ուրարտական միապետը Իշպուինիին է (Ք.ա. մոտ 830–810 թթ.): Վերջինս, կարծես թե, նույնացվում է ասորեստանյան գահակալ Շամշի-Ադադ V-ի (Ք.ա. 823–811 թթ.) արձանագրություններից մեկում¹² հիշատակված Ուշպինայի հետ¹³: Ասորեստանյան միապետը հաղորդում է դեպի Նաիրի կատարած իր արշավանքի մասին: Տեքստում նշվում է, որ վերջինիս ներքինի Մութարիծ-Աշշուրը ծովից (Ուրմիա լիճ) դեպի արևմուտք նվաճել է Մեդքիարայի որդի Շարծինայի երեք հարյուր քաղաքները, տասնմեկ ամրացված քաղաքներ՝ Ուշպինայի երկու հարյուր քաղաքների հետ միասին, այնուհետև վերցրել ավար՝ նրանց ունեցվածքը, աստվածներին, որդիներին և դուստրերին¹⁴:

Ամենայն հավանականությամբ արևմտյան և հարավային գոտիները մեծապես ազդվել էին ասորեստանյան արժեհամակարգից: Ըստ երևույթին, ակտիվ փոխհարաբերություններ էին հաստատվել վերը նշված երկու գոտիների և սիրիա-միջագետքյան աշխարհի միջև: Ասորեստանյան արքաներից (հավանաբար, Սալմանասար III-ին (Ք.ա 858–824 թթ.) վերաբերող մի տեքստում, դեպի Ռիարտու կատարած

¹² St'u Grayson A.K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, vol. III: Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. II (858–745 B.C.) (այսուհետև՝ RIMA), Toronto 1996, A. O. 103, ii 16b–34a:

¹³ St'u Арутюнян Н.В., նշվ. աշխ., էջ 109, ծան. 160: CTU I, էջ 23: Գրեկյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 55:

¹⁴ St'u RIMA III, A. O. 103, ii 16b–34a:

արշավանքի համատեքստում, վկայված է ապագա ուրարտական կայսրության հռչակավոր կենտրոն՝ Տուրուշպա (ուրարտական սեպագիր աղբյուրների Տուշպա) քաղաքից մեծաքանակ հարկ ստանալու վերաբերյալ հաղորդում¹⁵։ Իսկ ասորեստանյան տարբեր արքաներ իրենց թողած մի շարք արձանագրություններում հիշատակում են Նաիրի արքաներից տուրք ստանալու մասին¹⁶։ Հավելենք, որ նույն ասորեստանյան միապետների թողած որոշ սկզբնաղբյուրներ վկայում են, որ Նաիրի երկրների տիրակալների ժառանգներին վերցրել են որպես պատանդ¹⁷։ Կարելի է ենթադրել, որ պատանդները պետք է դաստիարակվեին ասորեստանյան ոգով և արժեհամակարգով։ Չի բացառվում, որ նրանցից շատերը վերադարձել են և դարձել Նաիրիի տարբեր երկրամասերի «արքաներ»։ Այս և նման այլ իրողություններ, կարծես թե փաստում են, որ վերը նշված գոտիները որոշակիորեն եղել են Ասորեստանի ազդեցության ներքո։

Իշպուինի արքան, հավանաբար, Նաիրի երկրի արքաներից մեկն էր։

Ընդ որում, վերջինիս տիրապետության տակ գտնվող նախնական տարածքները կարելի է տեղորոշել մերձուրմյան արևմտյան ավազանում։ Ինչպես մատնանշել է ուրարտագետ Ե. Գրեկյանը, սկզբական փուլում Տուշպա քաղաքը չի

¹⁵ Տե՛ս Գրեկյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 49։

¹⁶ Տե՛ս օրինակ, RIMA III, A. O. 102.6, էջ 37, A. O. 103.1, էջ 183։

¹⁷ Տե՛ս օրինակ Grayson A.K., The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods, vol. II: Assyrian Rulers of the Early First Millennium B. C. II (1114–859 B.C.), Toronto, 1991, էջ 22։

գտնվել Իշպուհինի տիրապետության տակ¹⁸: Այնուհետև, վերջինիս հաջողվել է նվաճել և կամ իր ազդեցության տակ միավորել Նաիրյան գոտու առնվազն մի հատվածը: Հենց Իշպուհինի օրոք էլ, կարծես թե, ասորեստանյան կայսերական մի շարք ստանդարտներ փոխ են առնվում և դառնում ապագա կայսրության ստեղծման կարևոր չափորոշիչներից: Դրանց մեջ առանցքային դեր էր վերապահված խորհրդանշական իշխանության կարևոր բաղադրիչ հանդիսացող գրին և կրոնին:

Պարմում են օղերը...

Վերին Անձավից հայտնաբերված հինգ օղերից բաղկացած արձանագիր շղթան) Մեր կողմից ներկայացվելիք երկու առարկաներից առաջինը վերաբերում է հենց Իշպուհինի արքային: Խոսքը Վերին Անձավ հնավայրից, այսպես կոչված, «Ընդունելությունների մեծ դահլիճից» գտնված հինգ օղերից բաղկացած արձանագիր բրոնզե շղթայի մասին է (նկ. 1, 2, 3): Երկրաչափական բնույթի նախշերով զարդարված արձանագիր այդ օղերը պարունակում են աստուրերեն հետևյալ տեքստը. «Խալդի աստծո ստվերը, Իշպուհինին՝ Սարդուրիի որդին, մեծ արքան, հզոր արքան, տիեզերքի արքան, Նաիրի երկրների արքան, այս նվիրատվական առարկան վերցրեց Ուիտերուխիի քաղաքի պահես-

¹⁸ Տե՛ս Գրեկյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 51–52:

տից և իր տեր Խալդիին նվիրաբերեց՝ իր բարի ողջության համար»¹⁹:

Դատելով արձանագրության տեքստից կարելի է եզրակացնել, որ Իշպուինի կողմից տեղի է ունեցել արշավանք դեպի Ուիտերուխի երկիր, որտեղ օղերով շղթան վերցվել է որպես ավար, այնուհետև դրանք արձանագրվել և նվիրաբերվել են Խալդի աստծոն՝ ամենայն հավանականությամբ վերջինին տաճարական համալիրին:

Արձանագրության արքայի տիտղոսշարում մի շարք տիտղոսների հետ Իշպուինին իրեն կոչում է «Խալդի աստծո ստվերը»: Սա ուրարտական արքաներին վերաբերող դեռևս մեզ հայտնի միակ նման բնորոշումն է: Իրեն նման տիտղոս վերագրելով ակնհայտ է, որ Իշպուինի կողմից արվել էր կարևոր կրոնաքաղաքական քայլ: Ընտրվել էր գերագույն աստված, ում հետ նույնանում էր ուրարտական միապետը: Այսինքն, Իշպուինին առնվազն տերության վերնախավի կողմից ընկալվելու էր որպես «երկրային Խալդի», որի յուրաքանչյուր գործողություն բխելու էր «աստվածային կամքից»: Բնականաբար, իր ընտրյալ և հովանավոր աստծո պաշտամունքի տարածումը դառնալու էր Իշպուինի արքայական գաղափարախոսության կարևորագույն առանցքներից մեկը: Խալդի աստվածը և նրա երկրային մարմնավորում արքան խորհրդանշելու էին տերության հզորությունն ու բարո-

---

¹⁹ Belli O., Dinçol A., Dinçol B., Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions found in the Upper Anzaf Fortress in Van, *Coloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri* VIII, 2009, էջ 104:

րոպությունը²⁰։ Իշպուինին ընկալվելու էր որպես «Խալդի աստծո տեղապահ»։ Ըստ ամենայնի, նման կրոնաքաղաքական քայլը հակակշիռ էր ասորեստանյան մոդելին, որտեղ միապետները իրենց համարում էին Աշշուր աստծո տեղապահներ²¹։ Ըստ երևույթին, Ուրարտուի և Ասորեստանի պայքարն այսուհետ ընթանալու էր նաև «Խալդիի և Աշշուրի» միջև։

Նորից շղթայի օղեր) Նույն Վերին Անձամի պեղումների ընթացքում, տաճար տանող մուտքի մոտ, գտնվեցին խիստ վնասված բրոնզե շղթայի օղեր (նկ. 4, 5)։ Հետագայում՝ Ստամբուլի համալսարանի լաբորատորիայում իրականացված հետազոտությունների ժամանակ, պարզ դարձավ, որ օղերն արձանագիր են և ունեն հետևյալ տեքստը. «Խալդի աստծուն՝ տիրոջը, նվիրեցին Իշպուինին՝ Սարդուրիի որդին, Մենուան Իշպուինիի որդին և Ինուշպուան՝ Մենուայի որդին, երբ նրանք երկիրն Ամուշա քաղաքի նվաճեցին»²²։

Այս օղերն իրենց արձանագրությամբ կարելի է համարել խիստ կարևոր սկզբնաղբյուր։ Այն կարծես թե փաստում է,

²⁰ Տե՛ս Բադալյան Մ., Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը (պաշտամունք, խորհրդանշաններ, պատկերագրություն) ըստ հնագիտական սկզբնաղբյուրների, ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ Է.00.03 «հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 2015, էջ 32։

²¹ Տե՛ս Բադալյան Մ., Խալդիի պաշտամունքը, կերպարներն ու «տարածությունները». Զ.ա. IX դ. վերջին քառորդից մինչև Զ.ա. VIII դ. առաջին քառորդը, Բիայնիլի-Ուրարտու. Աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք (Գրեկյան Ե., Բադալյան Մ., Տիրացյան Ն., Պետրոսյան Ա.), Երևան, 2018, էջ 116–117։

²² Dinçol A.M., Dinçol B., Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf, Fs. Houwink ten Cate, Istanbul, 1995, էջ 30–31։

որ Իշպուինիի և Մենուայի հետ մեկտեղ վերջիններիս կողմից մեծ դեր էր հատկացվել նաև Մենուայի որդի Ինուշպուային: Չի բացառվում, որ Ինուշպուան կարևոր պաշտոն և դերակատարություն ունեցած լիներ այդ ժամանակաշրջանի Վանի թագավորության կյանքում: Շղթայի օղերի արձանագրությունը վկայում է Ամուշա քաղաքի երկրի նվաճման մասին: Հետաքրքիր է, որ այս տեղանունը հիշատակվում է նաև ավելի ուշ ժամանակաշրջանի միապետ՝ Արգիշթի II-ի Թանահատի արձանագրության տեքստում²³: Ըստ ամենայնի, Ամուշա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Սյունիքի և/կամ Արցախի տարածքում²⁴: Ամենայն հավանականությամբ, վերը նշված օղերն էլ ավար են վերցվել Ամուշա քաղաքի երկրից և նվիրաբերվել տերության գերագույն աստված Խալդիին ու վերջինիս տաճարին:

Վերը նշված երկու արտեֆակտերի համատեքստում հետաքրքիր է ևս մեկ առարկա: Խոսքը գնում է ներկայումս Վանի թանգարանում պահվող մի արձանագիր ուլունքահատիկի մասին, որի տեքստում Արգիշթի արքան հաղորդում է այն Էրիախի երկրից վերցնելու և Ռիարուֆանիին նվիրաբերելու մասին²⁵: Քանի որ ուլունքահատիկի հնագիտական համատեքստի մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ, դժվար է համակողմանի ենթադրություններ անել այս առարկայի վերաբերյալ: Սակայն, ակնհայտ է, որ ուլունքահատիկը, որպես

²³ St'u CTU I, A 11-3 vo:

²⁴ St'u օրինակ՝ **Dan R.**, A Study of the Toponyms of the Kingdom of Bia/Urartu, Serie Orientale Roma, n.s. 19, Roma, 2020, էջ 128:

²⁵ St'u օրինակ **Dinçol A. M., Kavaklı E.**, Van bölge müzesinde bulunan yazıtlı bir Urartu boncoğu, AnAr. VII, 1982, էջ 231-235:

ավար, վերցվել է էրիախի երկրից՝ (ներկայիս Շիրակի տարածք) և, այնուհետև, արքայի կողմից նվիրաբերվել Ռիարուքանի աստվածուհուն: Ամենայն հավանականությամբ, ուլունքի արձանագրությունում խոսքը գնում է Արգիշթի I-ի մասին, քանի որ հենց վերջինս է հայտնի դեպի էրիախի կատարած իր մի քանի արշավանքներով²⁶:

Վերլուծելով վերը հիշատակված երեք իրերի կոնտեքստը՝ կարելի է եզրակացնել, որ դրանք վերցվել են որպես ավար, այնուհետև արձանագրվել ու նվիրաբերվել աստվածության, ամենայն հավանականությամբ, պահվելով նրանց ծիսապաշտամունքային կառույցներում: Ըստ երևույթին, նման ավարների նվիրաբերումը յուրատեսակ զոհաբերություն էր աստվածությանը՝ այս կամ այն երկրի նվաճման համար:

Էթիունին շրջափակելու քաղաքականություն

Ինչպես արդեն նշել ենք, Վերին Անձավից հայտնաբերված օղերի արձանագրությունները պատմում են Իշպուինի արքայի կողմից Ուտերուխիի քաղաքի նվաճման մասին: Ուտերուխին, ամենայն հավանականությամբ պետք է տեղորոշվի Արաքսի հովտում՝ Ալաշկերտի և/կամ Կաղզվանի մերձակայքում²⁷: Իշպուինիի և իր որդի Մենուայի համատեղ գահակալության տարիներին վերաբերող արձանագրությունում հիշատակվում է Ուտերուխի, ինչպես նաև՝ Լուշա և Կատարգա երկրների նվաճման մասին: Համաձայն արձա-

²⁶ CTU I, A 8-1, A 8-2, A 8-3 I: 151-152: 153: 154: 155: 156: 157: 158: 159: 160: 161: 162: 163: 164: 165: 166: 167: 168: 169: 170: 171: 172: 173: 174: 175: 176: 177: 178: 179: 180: 181: 182: 183: 184: 185: 186: 187: 188: 189: 190: 191: 192: 193: 194: 195: 196: 197: 198: 199: 200: 201: 202: 203: 204: 205: 206: 207: 208: 209: 210: 211: 212: 213: 214: 215: 216: 217: 218: 219: 220: 221: 222: 223: 224: 225: 226: 227: 228: 229: 230: 231: 232: 233: 234: 235: 236: 237: 238: 239: 240: 241: 242: 243: 244: 245: 246: 247: 248: 249: 250: 251: 252: 253: 254: 255: 256: 257: 258: 259: 260: 261: 262: 263: 264: 265: 266: 267: 268: 269: 270: 271: 272: 273: 274: 275: 276: 277: 278: 279: 280: 281: 282: 283: 284: 285: 286: 287: 288: 289: 290: 291: 292: 293: 294: 295: 296: 297: 298: 299: 300: 301: 302: 303: 304: 305: 306: 307: 308: 309: 310: 311: 312: 313: 314: 315: 316: 317: 318: 319: 320: 321: 322: 323: 324: 325: 326: 327: 328: 329: 330: 331: 332: 333: 334: 335: 336: 337: 338: 339: 340: 341: 342: 343: 344: 345: 346: 347: 348: 349: 350: 351: 352: 353: 354: 355: 356: 357: 358: 359: 360: 361: 362: 363: 364: 365: 366: 367: 368: 369: 370: 371: 372: 373: 374: 375: 376: 377: 378: 379: 380: 381: 382: 383: 384: 385: 386: 387: 388: 389: 390: 391: 392: 393: 394: 395: 396: 397: 398: 399: 400: 401: 402: 403: 404: 405: 406: 407: 408: 409: 410: 411: 412: 413: 414: 415: 416: 417: 418: 419: 420: 421: 422: 423: 424: 425: 426: 427: 428: 429: 430: 431: 432: 433: 434: 435: 436: 437: 438: 439: 440: 441: 442: 443: 444: 445: 446: 447: 448: 449: 450: 451: 452: 453: 454: 455: 456: 457: 458: 459: 460: 461: 462: 463: 464: 465: 466: 467: 468: 469: 470: 471: 472: 473: 474: 475: 476: 477: 478: 479: 480: 481: 482: 483: 484: 485: 486: 487: 488: 489: 490: 491: 492: 493: 494: 495: 496: 497: 498: 499: 500: 501: 502: 503: 504: 505: 506: 507: 508: 509: 510: 511: 512: 513: 514: 515: 516: 517: 518: 519: 520: 521: 522: 523: 524: 525: 526: 527: 528: 529: 530: 531: 532: 533: 534: 535: 536: 537: 538: 539: 540: 541: 542: 543: 544: 545: 546: 547: 548: 549: 550: 551: 552: 553: 554: 555: 556: 557: 558: 559: 560: 561: 562: 563: 564: 565: 566: 567: 568: 569: 570: 571: 572: 573: 574: 575: 576: 577: 578: 579: 580: 581: 582: 583: 584: 585: 586: 587: 588: 589: 590: 591: 592: 593: 594: 595: 596: 597: 598: 599: 600: 601: 602: 603: 604: 605: 606: 607: 608: 609: 610: 611: 612: 613: 614: 615: 616: 617: 618: 619: 620: 621: 622: 623: 624: 625: 626: 627: 628: 629: 630: 631: 632: 633: 634: 635: 636: 637: 638: 639: 640: 641: 642: 643: 644: 645: 646: 647: 648: 649: 650: 651: 652: 653: 654: 655: 656: 657: 658: 659: 660: 661: 662: 663: 664: 665: 666: 667: 668: 669: 670: 671: 672: 673: 674: 675: 676: 677: 678: 679: 680: 681: 682: 683: 684: 685: 686: 687: 688: 689: 690: 691: 692: 693: 694: 695: 696: 697: 698: 699: 700: 701: 702: 703: 704: 705: 706: 707: 708: 709: 710: 711: 712: 713: 714: 715: 716: 717: 718: 719: 720: 721: 722: 723: 724: 725: 726: 727: 728: 729: 730: 731: 732: 733: 734: 735: 736: 737: 738: 739: 740: 741: 742: 743: 744: 745: 746: 747: 748: 749: 750: 751: 752: 753: 754: 755: 756: 757: 758: 759: 760: 761: 762: 763: 764: 765: 766: 767: 768: 769: 770: 771: 772: 773: 774: 775: 776: 777: 778: 779: 780: 781: 782: 783: 784: 785: 786: 787: 788: 789: 790: 791: 792: 793: 794: 795: 796: 797: 798: 799: 800: 801: 802: 803: 804: 805: 806: 807: 808: 809: 810: 811: 812: 813: 814: 815: 816: 817: 818: 819: 820: 821: 822: 823: 824: 825: 826: 827: 828: 829: 830: 831: 832: 833: 834: 835: 836: 837: 838: 839: 840: 841: 842: 843: 844: 845: 846: 847: 848: 849: 850: 851: 852: 853: 854: 855: 856: 857: 858: 859: 860: 861: 862: 863: 864: 865: 866: 867: 868: 869: 870: 871: 872: 873: 874: 875: 876: 877: 878: 879: 880: 881: 882: 883: 884: 885: 886: 887: 888: 889: 890: 891: 892: 893: 894: 895: 896: 897: 898: 899: 900: 901: 902: 903: 904: 905: 906: 907: 908: 909: 910: 911: 912: 913: 914: 915: 916: 917: 918: 919: 920: 921: 922: 923: 924: 925: 926: 927: 928: 929: 930: 931: 932: 933: 934: 935: 936: 937: 938: 939: 940: 941: 942: 943: 944: 945: 946: 947: 948: 949: 950: 951: 952: 953: 954: 955: 956: 957: 958: 959: 960: 961: 962: 963: 964: 965: 966: 967: 968: 969: 970: 971: 972: 973: 974: 975: 976: 977: 978: 979: 980: 981: 982: 983: 984: 985: 986: 987: 988: 989: 990: 991: 992: 993: 994: 995: 996: 997: 998: 999: 1000:

²⁷ Տե՛ս օրինակ **Dan R.**, նշվ. աշխ., էջ 83-84:

նագրության՝ այս ցեղային միություններին օգնության են հասնում էթիունյան արքաները²⁸: Նույն Իշպուփնիի և Մենուայի գահակալության ժամանակաշրջանում տեղի է ունենում արշավանք դեպի ներկայիս Նախիջևանի տարածք: Այդ մասին է վկայում Նախիջևանի Օծասար լեռան վրա վերջիններիս թողած արձանագրությունը²⁹:

Այս համատեքստում, կարծիքներից մեկի համաձայն, Նախիջևանի շրջանի գրավմամբ ուրարտական միապետները փորձել են Լուշա երկրի գլխավորած դաշնակցությունը զրկել էթիունյան հարավ-արևելյան իշխանությունների օգնությունից³⁰: Ըստ ուրարտագետ Վ. Սարգսյանի՝ դեպի արևելք շարժվելով բիայնական արքաները լուծում էին ռազմավարական խնդիր՝ հյուսիսային շրջանների հետ կապված հետագա քաղաքականության հարցում, որն էլ կարող էր հանգեցնել գուցե նրանց նախահարձակ լինելուն³¹:

Այս համատեքստում, մենք հակված ենք կարծելու, որ դեպի Ուիտերուփի, Լուշա, Կատարգա և Նախիջևանի ու Սյունիքի տարածաշրջան ուրարտական պետության արշավանքների գլխավոր թիրախն էթիունին արևմուտքից և հարավ-արևելքից օղակելն էր: Բիայնական տերության միապետների համար խիստ կարևոր էր թուլացնել Հայկական լեռնաշխար-

²⁸ CTU I, A 3-4 Ro., A 3-4 vo:

²⁹ CTU I, A 3-8:

³⁰ Տե՛ս Իզումնով Վ.Ա., Կարապյոզյան Հ.Հ., Հմայակյան Ս.Գ., Օծասարի սեպագիր արձանագրությունը, Պատմաքաղաքագիտական հանդես, N 1, Երևան, 1997, էջ 200:

³¹ Տե՛ս Մարգարյան Վ., Սյունիքն ըստ սեպագիր արձանագրությունների, «Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ», Երևան, 2019, էջ 107:

հում կայսրություն՝ ստեղծելու համար ամենահզոր ախոյան հանդիսացող էթիունի ցեղային համադաշնությանը:

**Գիրն «ուրարտաֆիկացման» կարևոր չափորոշիչ:
կայսրության սրեղծման ճանապարհին**

Բիայնական տերության արքաների կողմից ավար վերցված իրերի վրա արձանագրություն թողնելը և այն աստվածություններին նվիրաբերելու հանգամանքը կարելի է համեմատել նույն բիայնական արքաների կողմից նվաճված տարածքներում սեպագիր արձանագրություններ թողնելու գործընթացի հետ: Նորաստեղծ Արարատյան տերության միապետների համար գիրը պետության և այն մարմնավորող արքայի խորհրդանշական իշխանությունը տարածող կարևորագույն չափորոշիչներից մեկն էր հանդիսանալու: Տարածքը նվաճելուց հետո սեպագիր արձանագրություն թողնելու քաղաքականությունը, կարծես, այն օրինականացնելու յուրատեսակ «կնիք» հանդիսանար: Որպես կանոն, նվաճված երկրներում կերտված արձանագրությունները գլխավորապես նվիրածված են եղել հալդի աստծուն: Հենց գիրն ինքնին ուներ աստվածային ծագում: Այս միտումը կարևոր քայլ էր կայսրության սրեղծման ճանապարհին: Օրինակ, էթիունյան հասարակ մահկանացուները իրենց երկրամասերում պարբերաբար տեսնելու էին ուրարատական միապետների թողած սեպագիր արձանագրությունները: Նույնիսկ չհասկացվող բնեռագրերը լուրջ ազդեցություն էին թողնելու տեղի բնակչության վրա՝ բերելով բոլորովին նոր իշխանության համակարգի չափորոշիչներ:

Այս համատեքստում լավագույն օրինակներից մեկը կարող է հանդիսանալ Արգիշթի I-ի կողմից թողած Գառնու արձանագրությունը³²: Ուրարտական տերության միապետը արձանագրությունը թողնում է վիշապ քարակոթողի վրա: Ինչ որ տեղ «վիշապի արձանագրումը» կարելի է համարել «էթիունյան աշխարհի» նվաճման («ուրարտաֆիկացման») խորհրդանիշ «նաիրի-ուրարտական»՝ հարավ-արևմտյան գոտու կողմից: Գառնիի վիշապ քարակոթողը ևս դառնում էր «ավար», իսկ Գառնիի տարածաշրջանը՝ նվաճված: Ըստ երևույթին, այս փուլում, ուրարտական աշխարհի տերերն առավել կազմակերպված և ռազմունակ էին՝ կայսրության ստեղծելու համար:

Վերը նշված իրերի քննարկման օրինակը փաստում է, որ բիայնական տերության միապետների կողմից արձանագրված յուրաքանչյուր իր չէ, որ պետք է դիտարկել որպես բուն ուրարտական ծագման երևույթ: Ավելին, նման իրերից շատերի գտնվելու վայրն անգամ ստույգ հայտնի չէ, և դրանք զուրկ են հնագիտական կոնտեքստից³³: Հավելենք, որ օրինակ,

---

³² Այդ մասին տե՛ս Bobokhyan A., Glibert A., Hnita P., The Urartian God Quera and Metamorphosis of the 'Vishap' Cult, Over the Mountains and Far Away, Studies in Near Eastern history and archaeology, presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday (edited by P. Avetisyan R. Dan and Y. Grekyan), Archaeopress Archaeology, էջ 102–103:

³³ Տե՛ս օրինակ **Բաթայյան Մ.**, Ուարուբանին, Բագբարթուն (Բագմաշթուն) և Օձասարի արձանագրությունում հիշատակված «մալդիի կինը», - Հայոց պատմության և մշակույթի նվիրյալը (Հանրապետական գիտական նստաշրջանի կյուրերի ընտրանի, նվիրված անվանի պատմաբան, թանգարանագետ Լավրենտի Աշոտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին), Երևան, 2018, էջ 116–117:

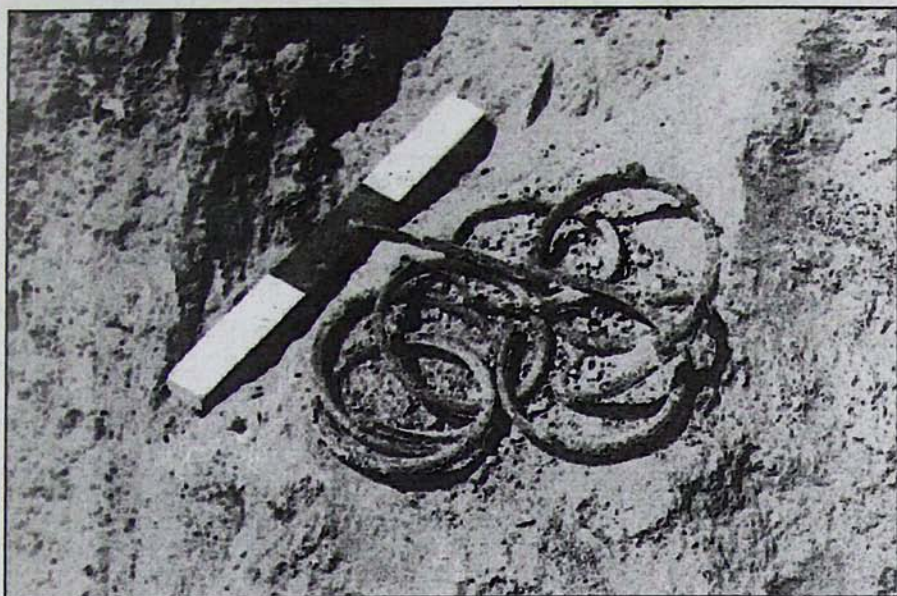
ուրարտական կայսրության կարևորագույն հոգևոր կենտրոններից՝ մեկը համարվող Արդինի-Մուծածիրի Խալդի աստծո տաճարում, ըստ ասորեստանյան աղբյուրի, եղել են Ասորեստանից, Խաբիսիից և Թաբալից տարատեսակ թանկարժեք առնարկաներ³⁴:

Եվ/ կամ՝ հենց բուն ուրարտական մշակույթին բնորոշ արտեֆակտներ են գտնվել կայսրության տարածքից դուրս (օրինակ՝ Օսերթա)³⁵, սակայն դժվար է կարծել, որ այդ առարկաները տարվել են ուրարտական աշխարհի ներկայացուցիչների կողմից: Այս պարագայում դրանք կարող էին լինել ընծաներ, իսկ ավելի հավանական է՝ հենց ավար:

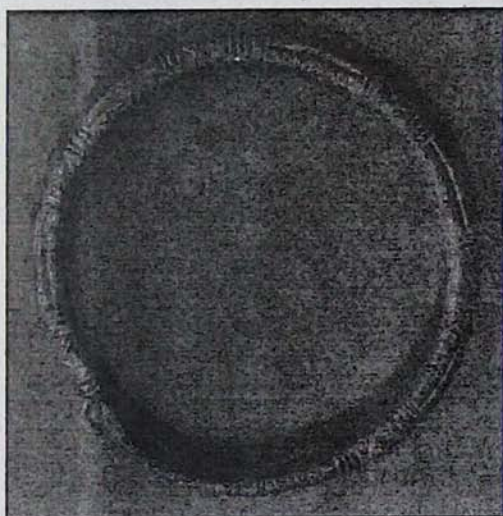
---

³⁴ Տե՛ս օրինակ՝ Mayer W., Assyrien und Urartu I: Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 V.Chr. (Alter Orient und und Altes Testament), Münster, 2013, էջ 133–137:

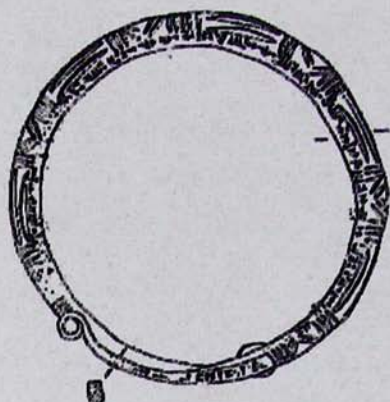
³⁵ Առարկաներից մեկն ուրարտական սաղավարտ է, որը կրում է Արգիշթի արքայի արձանագրությունը: Այդ մասին տե՛ս օրինակ Castelluccia M., Urartian Metalwork in Caucasian Graves, Studies in Caucasian Archaeology II, Tbilisi, 2014, էջ 88–89:

Նկար 1. Իշպուինիի կողմից որպես ավար վերցված և Խալդի աստծուն ձոնված օղերով նվիրատվական շղթան՝ Վերին Անձավ ամրոցից հայտնաբերվելու պահին: **Belli O., Dinçol A., Dinçol B.,** նշվ. աշխ., էջ, 111, fig. 7.

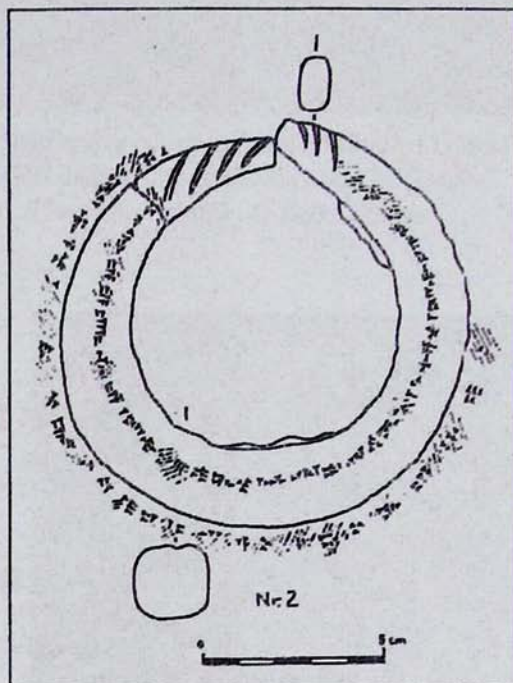

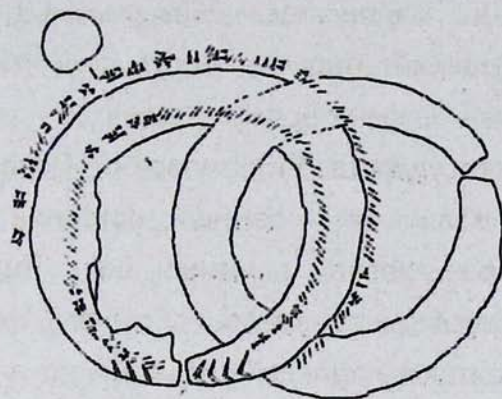
Նկար 2. Նույն շղթայի համար N 1 օղը: **Belli O., Dinçol A., Dinçol B.,** նշվ. աշխ., էջ, 114, fig. 8.

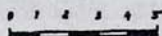
Նկար 3. Նույն շղթայի համար N 1
օղը: Գծանկար: Belli O., Dinçol A.,
Dinçol B., նշվ. աշխ., էջ, 115, drawing
3.

Նկար 4. Իշպուհնիի, Մենուայի և
Ինուշպուայի անունները կրող
արձանագիր բրոնզե շղթայի N 2
օղը: Գծանկար: CTU IV, էջ 25:

Nr. 3

Նկար 5. Իշպուինիի, Մենուայի և Ինուշպուայի անունները կրող
արձանագիր բրոնզե շղթայի N 3 օղը: Գծանկար: CTU IV, էջ 25:

Микаэл С. Бадалян, «Эребуни» ИАМЗ, к.и.н., «Рассказывают кольца»... Письменность как важный стандарт для образования урартской империи.

Находки двух цепей, состоящих из votивных колец с клинописными надписями, обнаруженных в урартской крепости Верхний Андзав, могут служить предметным исследованием некоторых аспектов формирования урартского государства и империи. Первая цепочка с votивными кольцами - важный источник для изучения царской и религиозной политики царя Ишпуини. Вторая упоминает последнего вместе с сыном Менуа и внуком Инушпуа. Контекст надписей свидетельствует о том, что они были взяты как трофеи, потом на них поставили надписи с клинописью с посвящением верховному богу Халди. Это важный пример процесса «урартофикации», связанного с созданием империи, который иллюстрирует политику создания урартских клинообразных надписей на завоеванных землях. Письменность была одним из важнейших инструментов для легитимизации пропаганды символической власти урартского монарха и его имперской идеологии.

Miqayel S. Badalyan, "Erebuni" HAMR, Candidate of Sciences in History, "The rings are telling"... The writing as an important standart for the formation of the Urartian empire.

The context of two chains consisting of inscribed votive rings discovered from the Urartian fortress of Upper Andzav may serve for a case study of some aspects of the formation of the Urartian state to empire. The first chain with votive five rings is an important source for the study of the royal and religious policy of the Urartian king Ishpuini. The second one mentions the latter along with his son Menua and grandson Inushpua. The context of the inscriptions testifies that they were taken as a booty, then inscribed and dedicated to the supreme god Haldi. It is a good example of "Urartification" process, concerning with the establishment of empire. It can be associated with the policy of creation of the cuneiform inscriptions in the conquered lands. The writing was one of the most important tools for the legitimization of the propaganda of the Urartian monarchs' symbolic power and their imperial ideology.